

Izvan granica klasične društvene teorije: teorije prakse i novi materijalizam kao epistemološka polazišta za povijest budućnosti

Sažetak:

U radu se problematiziraju ključne teorijske postavke teoretičara Theodorea Schatzkog i Brune Latorua, s posebnim naglaskom na konceptualne sličnosti koje povezuju dva teorijska pristupa. Rad detaljnije obrađuje Schatzkijevu socijalnu ontologiju kroz ključni koncept društvenog prizorišta (*site of the social*), kao i njegovu teoriju društvenih praksi, fokusirajući se ponajviše na koncepte društvenih praksi, teleoafektivnih struktura te društvenog neksusa. U isto vrijeme, rad detaljnije obrađuje i Latourovu “ravnu” ontologiju te teoriju mreže aktera (*Actor Network Theory*) koja društvenu stvarnost vidi kao međusobno povezanu mrežu različitih ljudskih i neljudskih aktera čije interakcije konstruiraju i konstituiraju samu stvarnost. Poseban dio u radu posvećen je predstavljanju bliskosti dvije teorije koja se ponajviše ogleda u zajedničkom udaljavanju od dihotomije djelovanje (*agency*) / struktura (*structure*), operacionaliziraju društvene stvarnosti kao nakupine mreža/skupova, isticanju dinamičkog karaktera društvenog svijeta te udaljavanju od antropocentrizma i naglasku na dimenziji materijalnog prilikom proučavanja društva. Dodatno, rad obrađuje i poveznice teorijskih pristupa dva autora s teorijom novog materijalizma.

Ključne riječi: djelovanje, struktura, društveno prizorište, društvene prakse, mreža, ravna ontologija, novi materijalizam

1. Uvod

Iako je ponekad diskreditirana od strane šire akademske zajednice¹, sociologija „na svojim leđima“ nosi veliko breme. Riječ je o znanstvenoj disciplini koja – na najopćenitijoj razini – pokušava objasniti izrazito kompleksne pojmove društva i same društvene stvarnosti. Pritom se u tom svom nastojanju sociologija služi određenim pristupima i paradigmama koji uvelike olakšavaju prepoznati i objasniti određene principe izgradnje i razvoja dimenzije društvenog, kroz prizmu svojih respektiranih pristupa. Na tom se tragu kao jedna od temeljnih paradigmatiskih razlika u sociologiji nameće ona između strukturalnih perspektiva i perspektiva društvenog djelovanja (još poznatih kao *makro* i *mikro* perspektiva). U svom pokušaju da objasne stvarnost oko sebe, sociolozi, dakle, često polaze od jedne od najčešćih dihotomija u društvenim znanostima općenito (svakako temeljne za samu sociologiju) – one između strukture (*structure*) i djelovanja (*agency*).

Tako će oni sociolozi koji se priklone strukturalnim perspektivama svijet, društvo i obrasce društvenog života oko sebe tumačiti kao izravan rezultat određenih strukturalnih postavki ili povijesnih uvjeta. Temeljna premissa jest kako se društvo promatra kao sveobuhvatni sustav koji kroz određene objektivno postojeće i izvanjske strukture djeluje na pojedince i grupe, oblikujući društveni poredak. S druge strane, autori i pristupi koji polaze od prizme društvenog djelovanja napominju kako se sam društveni poredak kontinuirano gradi i proizvodi kroz interakcije pojedinaca i grupa – pojedinci i grupe, kroz svoje interakcije na mikro razini, stvaraju i mijenjaju sam poredak, posljedično, i samu društvenu stvarnost. Na općenitoj razini, dakle, strukturalizam i interakcionizam mogu se okarakterizirati kao pozicije iz kojih sociolozi najčešće (ili vrlo često) operacionaliziraju.

Međutim, kako napominje sociolog Rade Kalanj² „u životu sociološke misli uvijek postoje ideje i autori koji po nečemu, bilo svojim stilom i stajalištima, bilo svojim pojmovljem i načinom izlaganja, iskaču iz prosječnog ili ‘normalnog’ razumijevajućeg koda te znanstvene discipline“. Drugim riječima, postoje sociolozi i društveni teoretičari koji se u svom pristupu analiziranju stvarnosti odbijaju svrstati u jedan ili drugi kraj spomenute dihotomije djelovanja i strukture. Takav je autor, primjerice, suvremeni sociolog Anthony Giddens, ali relevantnije za ovaj rad – takvi su autori upravo Theodore Schatzki i Bruno Latour. Na tom tragu, primarna svrha ovoga rada jest predstaviti neke

¹ Svojevrсни prigovori sociologiji prvenstveno se kreću u smjeru nedostatka “klasične” znanstvene objektivnosti – sociolozi, zbog svog predmeta proučavanja, nalaze se u specifičnoj poziciji u kojoj pokušavaju analizirati i objasniti neke segmente društva, kojeg su istovremeno i sami članovi, što dovodi do teze o nemogućnosti i nedostatku “prave” znanstvene objektivnosti. Isto tako, jedan od čestih prigovora jest i ideja da je teško iznjedrati određene objasnidbene obrasce i modele, kao i neke univerzalne zakone dinamike promjena za fenomen (društvo) koji se kontinuirano mijenja. Upravo zbog toga, ponekad se propitkuje uloga sociologije kao prave znanosti.

² Rade Kalanj, „Bruno Latour. Od kritike modernosti do preutemeljenja sociologije“, *Socijalna Ekologija* 20, br. 2 (2011): 223.

teorijske postavke dva spomenuta autora, s posebnim naglaskom na Schatzkijevu teoriju društvenih praksi i Latourovu teoriju mreže aktera (*Actor Network Theory*). Temeljni cilj rada je demonstrirati specifične pozicije iz kojih operacionaliziraju autori (za koje smatram da, u nedostatku boljeg izraza, izlaze iz određenih konvencionalnih (socioloških) okvira te naglašavaju međusobnu povezanost, dinamičnost i kompleksnost same društvene stvarnosti³). Rad će, tako, prije svega problematizirati dihotomiju između strukture i djelovanja kako bi se pružio kontekstualni okvir radu dvojice autora. Potom će se predstaviti neki ključni koncepti socijalne ontologije Theodorea Schatzkog, kao i teorijska osnovica na kojoj počiva njegova teorija društvenih praksi. Rad će se, isto tako, u kratkim crtama dotaknuti i teorije mreže aktera autora Brune Latoura te će se, dodatno, dvije teorije dovesti u vezu (s posebnim naglaskom na sličnosti i dodirne točke). U konačnici, u okviru rada bit će spomenuta i teorija novog materijalizma (koja će također biti dovedena u vezu sa Schatzkijevom i Latourovom teorijom), a zaključno, rad će predstaviti određene implikacije spomenutih teorija i pristupa za discipline sociologije i povijesti.

2. Dihotomija strukture (*structure*) i djelovanja (*agency*)

Spomenuta dihotomija djelovanja i strukture zapravo predstavlja temeljnu ontološku problematiku pristupa društvenoj stvarnosti te je primarno „obilježena dualizmom subjektivizma i objektivizma“.⁴ Dakle, kao što je već napomenuto, u pokušaju da objasni kompleksni fenomen društva, sociologija najčešće polazi od dva temeljna pristupa (s obzirom na dva pola same dihotomije). U prvom pristupu do izražaja dolazi ideja prema kojoj društveni objekt utječe na, i „vlada“ subjektom, odnosno u kojem objektivne strukture determiniraju što pojedinci čine, kakvo je njihovo ponašanje te određuju koje su granice čovjekovog djelovanja općenito.⁵ Samo društvo iz ove perspektive promatra se kao stvarnost *sui generis* koja djeluje prema vlastitoj logici, različito od volje pojedinca. S obzirom na ovu perspektivu, najpoznatija sociološka artikulacija ovih stavova izražena je i operacionalizirana kroz paradigmu strukturalizma (odnosno strukturalnog funkcionalizma), a budući da je riječ o pristupu koji je usmjeren na velike društvene sustave, još se naziva i makro pristup, odnosno holistički pristup.⁶ S druge strane, vezano za drugi pristup, naglasak nije na postojanju izvanjskih struktura i institucija koje posljedično utječu i oblikuju ljudsko ponašanje (i samo društveno tkivo), već sami pojedinci imaju aktivnu ulogu u izgradnji društvene stvarnosti. Prema ovom pristupu, društveni poredak proizlazi iz stalnih interakcija

³ Što, dakako, ne pretpostavlja izostanak dimenzija dinamike i kompleksnosti u drugim pristupima.

⁴ Saša Puzić, „Problem strukture i djelovanja u djelu Anthonyja Giddensa,” *Revija za Sociologiju* 29, br. 3-4 (1997): 225, <https://hrcak.srce.hr/154425>.

⁵ Stephen Hill, Nicholas Abercrombie, Bryan Turner, *The Penguin Dictionary of Sociology* (Harmondsworth: Penguin, 1994).

⁶ U ovom radu, od sad nadalje, na ovu perspektivu referirati će se terminom „strukturalizam“.

društvenih aktera pa stoga ta perspektiva više autonomije pridaje samim pojedincima koji se promatraju kao relativno slobodni u reproduciranju obrazaca i rutine društvenog života. S obzirom na to da je riječ i naglasak na svakodnevnim mikro interakcijama pojedinaca, ovaj pristup naziva se interakcionistički pristup (odnosno individualistički/subjektivistički mikro pristup), a njegova najpoznatija formalna artikulacija u sociologiji jest kroz teoriju koja se naziva simbolički interakcionizam.

Po pogledu sociologije, što se nekih ključnih teorijskih postavki strukturnog funkcionalizma tiče, u kratkim crtama, strukturni funkcionalizam je sklon društvo promatrati kao sustav, odnosno skup međusobno povezanih dijelova koji zajedno oblikuju i čine cjelinu. Na tragu te ideje, vrlo je česta analogija društva i ljudskog tijela – jednako kao što je ljudsko tijelo sačinjeno od različitih dijelova koji zajedno djeluju i rade na dobrobit čitavog sustava, tako je i društvo sačinjeno od različitih elemenata (institucija, normi, obrazaca ponašanja) koji zajednički djeluju te se međusobno nadopunjuju kako bi pridonijeli usklađivanju i održavanju cjeline.⁷ Dakle, prema Haralambosu⁸ kao što i samo ime kaže, naglasak u strukturalnom funkcionalizmu jest na funkciji (gdje je bit funkcije u njezinom učinku) i strukturi (koja označava suodnos dijelova neke cjeline). Središnji koncept je koncept društvenog sustava koji je iz ove perspektive relativno neovisan o individualnim interakcijama aktera. Isto tako, treba napomenuti, kako bi se društveni sustav održao, u društvu moraju postojati određene institucije (religija, pravo, obitelj, ekonomija) koje vrše svoje zasebne društvene funkcije (primjerice obitelj ima funkciju socijalizacije), a svaki društveni sustav ima određeno „normalno“ stanje ravnoteže (ekvilibrij) koje se temelji na određenim zajedničkim vrijednostima.

S druge strane, što se simboličkog interakcionizma tiče, on polazi od činjenice kako ljudi ne žive samo u fizičkoj, već i u simboličkoj okolini. Stoga reakcije na pojave i određene događaje iz fizičke okoline nisu izravne, već se temelje na interpretacijama i značenjima⁹ koja im pridaju sami akteri. Kako kaže rečenica autora Thomasa: „ako ljudi neku situaciju definiraju kao stvarnu, ona će za njih biti stvarna u svojim posljedicama“. S obzirom na svoje utemeljenje u filozofiji pragmatizma - koji, između ostalog, smatra da stvarnost ne postoji izvana (kao npr. Durkheimove društvene činjenice) već se aktivno stvara ljudskim djelovanjem u svijetu – simbolički interakcionizam usmjerava se na interakcije između aktera i svijeta koje shvaća kao dinamičke procese, a ne statične strukture. Pritom, prema autoru Meadu¹⁰ jedan od ključnih koncepta i pojmova u okviru simboličkog interakcionizma jest pojam simbola

⁷ Pritom, jedno od temeljnih pitanja na koje strukturalni funkcionalizam stavlja naglasak jest kako različiti dijelovi sustava zajednički rade na dobrobit čitavog sustava?

⁸ Michael Haramalbos, Martin Holborn, *Sociologija; Teme i perspektive* (Zagreb: Golden Marketing, 2002).

⁹ U tu ruku, značajan utjecaj na razvoj simboličkog interakcionizma imala je filozofija pragmatizma te bihevioristički pristup u psihologiji.

¹⁰ George Herbert Mead, *Um, osoba i društvo sa stajališta socijalnog biheviorista* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003).

– ljudska misao, iskustvo i ponašanje bitno su društveni jer nastaju i razvijaju se u socijalnoj interakciji koja se temelji na simbolima. Simboli, kako ih vidi Mead, daju značenja pomoću kojih ljudi mogu biti u smislenoj interakciji sa svojim prirodnim i društvenim okolišem.

2.1. Odnos Schatzkog i Latoura prema dihotomiji strukture i djelovanja

Iako je ranije navedeno kako je velika većina autora sklona svoje teorijske pristupe graditi na jednom ili drugom kraju ove, uvjetno rečeno, binarne opreke, naročito u recentnoj sociologiji, postoji dio autora koji smatra da priklanjanje i objašnjenje čitavog konteksta društvenog života kroz prizmu jedne od dvije krajnosti previše pojednostavljuje dinamiku društvenog života. Takav autor je primjerice Anthony Giddens, koji kroz formulaciju svoje teorije strukturacije želi spojiti fenomen ljudskog djelovanja sa strukturalnim objašnjenjem, odnosno želi prevladati postojeći dualizam objektivizma i subjektivizma u društvenoj teoriji.¹¹ Nadalje, u kontekstu ovog rada, takvi društveni teoretičari su i Theodore Schatzki i Bruno Latour. Naime, kao što će kasnije rad pokazati, oba autora rekonceptualiziraju spomenutu dihotomiju te predlažu više dinamičan i relacijski odnos djelovanja i strukture. Drugim riječima, i teorija društvene prakse i teorija mreže aktera izravno dovode u pitanje ideju da se radnje i ponašanje pojedinaca – posljedično i društvena stvarnost – mogu objasniti ili pod prizmom utjecaja društvene strukture koja postoji neovisno o individualnim praksama, ili uslijed djelovanja, interakcija i interpretacija u okviru šireg društvenog konteksta. Tako je uvodno, na općenitoj razini, kod Schatzkog¹² primjetno udaljavanje od te dihotomije jer on napominje kako su same društvene prakse istodobno proizvodi struktura i sredstva kojim se strukture produciraju i transformiraju (dakle, za Schatzkog prakse nisu samo vođene strukturama, već su i konstitutivne za njih – strukture proizlaze iz ljudskih praksi, a kontinuirano se oblikuju i preoblikuju tim praksama). S druge strane, slično, Latour i tradicija ANT-a sugeriraju kako je djelovanje raspoređeno među različitim (ljudskim i neljudskim) akterima, a društvene strukture proizlaze iz dinamičnih mreža koje ti akteri tvore svojim interakcijama.

3. Socijalna ontologija Theodorea Schatzkog

Gore predstavljeni dio imao je za cilj problematizirati dihotomiju djelovanja i strukture, kako bi se radu Schatzkog i Latoura pružio širi kontekst, odnosno, kako bi se ukazalo na specifičnost teorijskih polazišnih točaka kod oba autora. Na tom tragu, rad će u sljedećem dijelu izravno predstaviti i dublje propitati socijalnu ontologiju Theodorea Schatzkog, s obzirom na to da je riječ o jednom od temeljnih aspekata njegovog šireg filozofskog okvira (a samim time, riječ je o svojevrsnom općenitom kontekstu u koji smještamo njegove temeljne filozofske i teorijske ideje).

¹¹ Anthony Giddens, *The Constitution of Society* (Cambridge: Polity Press, 1984), 41.

¹² Theodore Schatzki, *Social Practice: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and The Social* (Cambridge University Press, 1996).

Ako na općenitoj razini krenemo od određenja socijalne ontologije kao one koja se bavi prirodom društvenih entiteta te principima koji upravljaju njihovim postojanjem i interakcijama – odnosno ako socijalnu ontologiju odredimo kao „sloj društvene teorije koji obuhvaća i promatra bitne blokove koji grade društveni svijet te proučava kakvom materijom je on ispunjen“¹³ – tada moramo napomenuti kako je socijalna ontologija Theodorea Schatzkog¹⁴ neupitno povezana s njegovom teorijom društvenih praksi. Za Schatzkog, društvene prakse zapravo predstavljaju leću kroz koju on analizira strukturu i dinamiku društvenog života. S obzirom na to da će analizi teorije društvenih praksi biti posvećen zaseban dio u ovome radu, za sada mislim da je samo važno napomenuti kako Schatzki navodi da „društvene prakse predstavljaju zbir aktivnosti koje su povezane kroz niz razumijevanja, pravila i teleoafektnih struktura te čine ključni kontekst u kojem se uspostavljaju društveni poreci“¹⁵. Dakle, ključno je za Schatzkijevu socijalnu ontologiju njegovo razumijevanje koncepta društvenih praksi, o čemu će više riječi biti kasnije. S druge strane, rad će se sada posvetiti analizi i predstavljanju možda i središnjeg koncepta Schatzkijeve socijalne ontologije – konceptu „društvenog prizorišta“ (*site of the social*).

Dakle, društveno prizorište je pojam koji Schatzki koristi kako bi ukazao na činjenicu da društvo, suprotno određenim tradicionalnim pogledima, nije apstraktni entitet ili zasebno područje (dakle nije stvarnost *sui generis*), već je imanentno tekućem tijeku praksi. Društveno za Schatzkog nije nešto što je izvanjsko u odnosu na određene pojedinačne radnje, već proizlazi iz međusobno povezane mreže društvenih praksi u koje se pojedinci uključuju. U suštini, „društveno prizorište“ zapravo predstavlja poseban kontekst ljudskog suživota – mjesto gdje se i kao dio kojeg se društveni život inherentno odvija (zato Schatzki piše „prizorište je kontekst kojeg su neki ili svi inherentno dio, mjesto specifično za ljudski suživotu kao dio kojeg ljudi koegzistiraju“).¹⁶ Pritom, ovaj poseban kontekst ljudskog suživota ne obuhvaća samo ljude, već je sačinjen od samih društvenih praksi te spleta entiteta koji obuhvaćaju i ljude i artefakte i stvari. „Društveni život odvija se kroz ljudske aktivnosti i poredak ljudi, artefakata, organizama i stvari. Kao takvo, društveno prizorište nije samo uronjeno u mrežu praksi, već i postoji samo kao tako zapleteno. Mreža praksi je mjesto gdje se odvija i proizvodi društveni život“.¹⁷ Dakle, očito je kako Schatzki u svojoj socijalnoj ontologiji veliki naglasak stavlja na međusobnu povezanost i isprepletenost različitih aktera i praksi (društveni neksus) – upravo to za njega proizvodi šire društveno tkivo. „Prakse i akteri

¹³ Krešimir Petković, „MICHEL FOUCAULT I ONTOLOGIJA POLITIKE: E PLURIBUS UNUM?“ *Politička misao* 47(3), 176-202.

¹⁴ Sam Schatzki socijalnu ontologiju određuje kao „onu koja proučava prirodu, konstitucije i osnovne strukture društvenog života“. Theodore Schatzki, *The Site of the Social: A Philosophical Account of the Constitution of Social Life and Change* (Pennsylvania State University Press, 2002): 124.

¹⁵ Isto, XXI.

¹⁶ Isto, 146.

¹⁷ Isto, 123.

isprepleteni su jedni s drugima i s drugima svoje vrste u različitim tijesnim ili labavim višeslojnim mrežama. Određeni oblici koji se pojavljuju u ovoj mreži empirijski su i uvjetovani... formiraju se veće mreže koje sadrže višestruke, tijesno povezane i preklapajuće snopove kao čvorove... životi su povezani kroz intencionalne odnose, lance djelovanja kao i kroz rasporede događaja koji se odvijaju među komponentama materijalnih postavki¹⁸

Isto tako, referirajući se na dihotomiju djelovanja i strukture, s obzirom na inherentne karakteristike društvenih praksi (koje će dodatno biti objašnjene u sljedećem dijelu), očito je kako Schatzki u okviru svoje socijalne ontologije (uvjetno rečeno) odbacuje strogu dihotomiju te napominje isprepletenost koncepata strukture i djelovanja unutar spomenute mreže praksi. Za Schatzkog individualno djelovanje (*agency*) nije odvojeno od društvenih struktura, već je kontinuirano oblikovano i ograničeno praksama u kojima pojedinci sudjeluju. A upravo međusobno povezivanje i djelovanje aktera u složene i komplekse mreže društvenih praksi stvara društvene strukture. Upravo stoga, ova perspektiva ima duboke implikacije na način na koji konceptualiziramo društvene fenomene, naglasak stavljajući na dinamičnu i međusobno povezanu prirodu društvenog svijeta.

4. Teorija društvenih praksi

Sljedeći dio posvećen je detaljnijoj analizi teorije društvenih praksi, s posebnim naglaskom na objašnjenje koncepta društvenih praksi, teleoafektivnih struktura te društvenog nekusa. Smatram da je riječ o tri temeljna koncepta/pojma za shvaćanje Schatzkijeve društvene teorije te posljedično shvaćanje njegove percepcije dinamike i obrazaca konstrukcije društvenog života (iako bi svaka ozbiljnija analiza svakako u obzir trebala uzeti i druge koncepte njegove teorije poput rutinizacije praksi, krize praksi i slično).

Dakle, kao što je već spomenuto, središnje mjesto u teoriji društvenih praksi zauzima koncept samih društvenih praksi – temeljna ideja jest da društvene prakse nadilaze određene pojedinačne radnje već se slažu u ranije spomenute konstelacije i skupove.¹⁹ Pritom, društvene prakse odlikuju tri temeljne karakteristike, odnosno, govorimo o tri ključna pojma za njihovo dubinsko razumijevanje. Prakse, tako, nužno imaju određenu utjelovljenu aktivnost (gdje govorimo o određenom tjelesnom angažmanu i dimenziji materijalnog), zatim nužno podrazumijevaju određeno značenje i razumijevanje te u konačnici prakse uvijek slijede određena pravila. Kako kaže Schatzki „riječ je o tri

¹⁸ Isto, 149.

¹⁹ U tu ruku vrijedi spomenuti kako je veliki utjecaj na Schatzkijev rad imao rad filozofa Ludwiga Wittgensteina (između ostalog, središnje djelo u kojem Schatzki iznosi svoju teoriju nosi naziv „Društvene prakse: wittgensteinovski pristup ljudskoj djelatnosti i društvenom“). Sličnost dva autora, vidljiva je, primjerice, u činjenici kako i Wittgenstein i Schatzki naglašavaju utjelovljenu prirodu društvenih praksi. Wittgenstein, naročito u svojoj kasnijoj filozofiji, ističe važnost tjelesnih aktivnosti u razumijevanju jezika i značenja. Schatzki to proširuje na društvene prakse, naglašavajući tjelesni angažman i određeno znanje uključeno u izvođenje praksi.

glavna načela povezivanja praksi“.²⁰ Osim navedenog, prakse imaju još jednu važnu karakteristiku koja je središnja za shvaćanje njihove uloge u izgradnji širih društvenih struktura – one ne predstavljaju statične, već izrazito dinamične i promjenjive fenomene koji se razvijaju tijekom određenog vremena. Vraćajući se na već spomenutu tezu kako su društvene prakse istodobno proizvodi struktura i sredstva kojim se strukture produciraju i transformiraju, Schatzki upravo dinamički karakter društvenih praksi operacionalizira kao temelj za formiranje i restrukturiranje samih društvenih struktura. Kroz njihov konstantni razvitak, promjenu i povezivanje s drugim društvenim praksama (prilikom čega dolazi do formiranja isprepletenih i kompleksnih sustava i mreža praksi), gradi se šire društveno tkivo.

Nadalje, u pogledu dimenzije materijalnog i koncepta utjelovljene aktivnosti, Schatzki navodi kako prakse uvijek imaju svoju manifestaciju u materijalnom svijetu i tu govorimo o određenom tjelesnom angažmanu koji je za njih potreban. „Reći da se one izražavaju u tjelesnim aktivnostima znači reći da ih te aktivnosti čine prisutnima u svijetu“.²¹ Polazeći od Wittgensteinove filozofije, navodi kako je „tjelesna aktivnost pojava uma, a um izraz tjelesne aktivnosti, stoga su i tjelesna aktivnost i um društveni... ta formulacija može se dodatno razraditi – tjelesna aktivnost je društveno oblikovana pojava uma, a um društveno ustanovljeno i oblikovano izraženo tijelo. Ili drukčije rečeno: Um obuhvaća životne uvjete koji su prisutni u aktivnostima društveno oblikovanih izražajnih tijela, uspostavljenih i omogućenih sudjelovanjem u postojećim društvenim praksama“.²² Dakle, društvene prakse izravno su isprepletene s opipljivim i tjelesnim, odnosno neodvojive su od materijalnog svijeta. Razmotrimo za primjer praksu kuhanja – riječ je o aktivnosti koja, prije svega, ima svoju manifestaciju u materijalnom svijetu kroz fizički čin potreban da se pripremi neko jelo (tako kuhanje uključuje razne fizičke aktivnosti od pripreme jela, sjeckanja, pečenja, dodavanja začina itd.). Međutim, u isto vrijeme, referirajući se na druge dvije karakteristike praksi, praksa kuhanja nije moguća ukoliko ne postoji barem elementarno razumijevanje kulinar-skog procesa²³, kao što nije moguća niti ukoliko se barem jednim dijelom ne pridržava određenih pravila u formi kulinarskih tehnika, praćenja kulinarskih recepta i slično. Stoga, na ovom jednostavnom primjeru možemo vidjeti sve tri karakteristike društvenih praksi, onako kako o njima govori Schatzki.

Osim navedenog, ključni koncepti za šire razumijevanje društvenih praksi jesu pojmovi društvenog neksusa i teleoafektivnih struktura. „Prakse su organizirani neksusi radnji, što znači da komponente koje ih sačinjavaju vise zajedno. Točnije, komponente koje čine određenu praksu, povezane su kroz praktična razumijevanja, pravila, teleoafektivnu strukturu i opća razumijevanja. Zajedno, razumijevanja, pravila i teleoafektivna struktura koje povezuju radnje i govorenje prakse oblikuju njezinu organizaciju“.²⁴ Tako prije sve-

²⁰ Schatzki, *Social Practice*, 89.

²¹ Isto, 22.

²² Isto, 87.

²³ Isto, 87.

²⁴ Schatzki, *The Site of the Social*, 77.

ga treba napomenuti kako društveni neksus (*social nexus*) predstavlja pojam kojim Schatzki opisuje međupovezanost različitih praksi. Društveni neksus, zapravo, podrazumijeva dinamičke odnose i međuovisnosti između različitih praksi unutar određenog društvenog konteksta, a ta je međusobno povezana mreža praksi, kao što je ranije spomenuto, ono što konstituira i stvara dimenziju društvenog. Dakle, neksus predstavlja mrežu odnosa, međuovisnosti i asocijacija među različitim praksama koje kolektivno pridonose oblikovanju društvenog života. Upravo zato Schatzki navodi „ljudski suživot odvija se kao i usred razrađenog, neprestano evoluirajućeg nekusa uređenih stvari i organiziranih aktivnosti“.²⁵

S druge strane, u pogledu teleoafektivnih struktura u kontekstu Schatzkijeve teorije, riječ je o strukturama koje na općenitoj razini obuhvaćaju teleološku (svrhovitu, racionalnu) i afektivnu (emocionalnu) dimenziju. Primarna uloga im je svojevrsno vođenje samih praksi – drugim riječima, ove strukture daju osjećaj smjera i značaja praksama kroz oblikovanje akcija i iskustva samih aktera. „Teleoafektivne strukture dalje povezuju radnje integrativnih praksi, izražavaju hijerarhijski poredak ciljeva, svrha, projekata, akcija, ljubavi te emocija koje spadaju u određeno polje“.²⁶ S obzirom na to da društveni neksus kao spoj različitih praksi karakterizira mnoštvo svrha i ciljeva, teleoafektivne strukture unose teleološku dimenziju u društvene prakse, dajući im tu svrhu i ciljeve. U isto vrijeme, afektivna dimenzija teleoafektivnih struktura povezana je s emocionalnim i iskustvenim aspektima društvenog nekusa. Emocije, osjećaji i subjektivna iskustva nisu svojstveni samo pojedinačnim praksama, već također prožimaju veze između praksi. Tako afektivne dimenzije pridonose općem raspoloženju i emocionalnom tonu društvenog nekusa, oblikujući način na koji pojedinci doživljavaju svoje sudjelovanje u različitim praksama. Pritom se promjene u teleoafektivnim strukturama unutar specifičnih praksi mogu protezati kroz društveni neksus, utječući na kolektivno raspoloženje i svrhu zajednice. Dakle, unutar međusobno povezanog okvira predstavljenog u formi društvenog nekusa, teleoafektivne strukture pojavljuju se kao one koje usmjeravaju i prožimaju prakse nekom racionalnom svrhom, ali i afektivnim dimenzijama.

U suštini, govorimo kako su društveni neksus i teleoafektivne strukture međusobno konstitutivne - društveni neksus (kao mreža praksi) osigurava kontekst unutar kojeg djeluju teleoafektivne strukture, dok one u isto vrijeme pridonose koherentnosti društvenog nekusa, oblikujući svrhu i emocionalnu pozadinu koja definira dimenziju društva.

Dakle, kao što je predstavio ovaj rad, ključni koncepti u okviru Schatzkijeve teorije društvenih praksi i njegove šire socijalne ontologije (društveno prizorište, društvene prakse, društveni neksus, teleoafektivne strukture) zapravo su međusobno povezani i međusobno konstitutivni fenomeni koji se u svojoj punini mogu promatrati jedino kao cjelina. S druge strane, rad će se sada usmjeriti na predstavljanje ključnih komponenti i koncepata Latourove

²⁵ Isto, XI.

²⁶ Isto, 100.

teorije mreže aktera, kako bi se postavili temelji na kojima će se obraditi do-
dirne točke i poveznice dvije spomenute teorije.

5. Bruno Latour i Actor Network Theory

Druga problematizirana teorija koja je u fokusu ovoga rada – ili možda bolje reći drugi problematizirani pristup – jest teorija mreže aktera (Actor Network Theory/ ANT). Riječ je o teoriji koja, u najširem smislu, društvenu stvarnost vidi kao međusobno povezanu mrežu različitih ljudskih i neljudskih aktera čije interakcije konstruiraju i konstituiraju samu stvarnost. Za razliku od teorije društvenih praksi (koja, iako se naslanja na filozofiju Ludwiga Wittgensteina, svoju artikulaciju doživljava primarno kroz rad Theodorea Schatzkog), ANT i njegova tradicija vezuju se uz više prominentnih autora i društvenih teoretičara.²⁷ Međutim, najpopularniji zagovornik spomenute teorije jest Bruno Latour. Upravo zato, fokus sljedećeg dijela jest na predstavljanju nekih ključnih teorijskih postavki ANT-a, onako kako ih vidi Latour, ali i na širem predstavljanju njegova teoretskog i filozofskog okvira (s posebnim naglaskom na koncept sociologije asocijacija te ravne ontologije).

Na tom tragu, uvodno, kako napominje Kalanj,²⁸ Bruno Latour autor je koji se u većini svojih djela pridružuje onim sociološkim autorima koji su zaokupljeni problematizacijom pojma društva – „problematizacijom koja ide dotle da poriče sam smisao i opstojnost tog pojma, pri čemu je Latour često izrazito radikalan, što se može pripisati stvaranju pod utjecajem postmodernističke misli“. Na općenitoj razini, rad Brune Latoura primarno je obilježen odstupanjem od određenih tradicionalnih konvencija i normi.²⁹ Primjerice, po pogledu sociologije, kroz predstavljanje temeljnih teorijskih postavki ANT-a Latour zapravo teži preutemeljiti sociologiju (i prema tome je na tragu autora Thomasa Khuna kada govori o zamjeni starih paradigmi novima). Tako Latour preutemeljenje sociologije prvenstveno vidi u napuštanju sociologije društva i društvenog („koja je obilježena pristupima koji postuliraju postojanje jednog specifičnog tipa pojava nazvanih „društvo““³⁰) te stavljanju fokusa na složene asocijacije između različitih aktera koje izravno proizvode društveni poredak i strukturu (zato govorimo o sociologiji mreže aktera, odnosno sociologije asocijacija). Isto tako, u pogledu dihotomije strukture i djelovanja, temeljna orijentacija kruga u kojem Latour djeluje jest „prevladavanje „besplodnih opreka“, kao što je ona koja „mikro“ pristupe (usredotočene na svakodnevne interakcije) suprotstavlja „makro“ pristupima (koji društveno razumiju samo kao institucije, strukturirane društvene grupe, itd.)“³¹ Dakle, Latourov širi filozofski i sociološki rad karakterizira operacionaliziranje iz specifične pozicije koja, slično kao i kod Schatzkog, odbija svrstavanje u jedan

²⁷ Primjerice Michel Callon i John Law.

²⁸ Kalanj, „Bruno Latour“, 230.

²⁹ I upravo iz tog razloga, Latour je često u neku ruku diskreditiran od strane šire sociološke zajednice.

³⁰ Kalanj, „Bruno Latour“, 231.

³¹ Isto, 232.

kraj dihotomije strukture i djelovanja, pri čemu Latour ide i korak dalje u proučavanju ne samo odnosa prema društvenim vezama, nego i odnosa prema stvarima i objektima koji prebivaju u društvenom svijetu. Međutim, legitimno se postavlja pitanje, što točno leži u srži sociologije asocijacija, odnosno koji su temeljni postulati teorije mreže aktera?

Prije svega, treba napomenuti kako Latour veliki naglasak stavlja na dinamičnost društvenog života, odnosno napominje izrazito dinamični karakter društvenog svijeta. Na tom tragu, ANT predstavlja pristup razumijevanju društvenih fenomena koji naglašava važnost mreža i kontinuiranih dinamičnih interakcija i povezanosti među različitim entitetima, odnosno temelji se na tezi da „promatrač slijedi aktere kako bi utvrdio način na koji oni definiraju i pridružuju različite elemente pomoću kojih grade i objašnjavaju svoj kako društvenim tako i prirodni svijet”.³² Dakle, ANT, udaljavajući se od dihotomije djelovanja i strukture, smatra kako se čitava društvena stvarnost sastoji od mreža, a ne od pojedinačnih aktera ili unaprijed definiranih struktura. Pritom, mreže uključuju i ljudske i neljudske entitete, kao što su pojedinci, tehnologije, institucije i drugi elementi. Upravo na temelju ove tvrdnje, dakle, identifikacija i legitimacija i neljudskih elemenata u društvenim interakcijama, Latour možda i ponajviše odskače od većine. Ono o čemu je zapravo u okviru teorije mreže aktera riječ jest nehijerarhijski pristup koji se naziva ravna ontologija, a temelji se na takvom proučavanju društvenih fenomena koji ne daju hijerarhijsku prednost isključivo živim ljudima, već prepoznaju (relativno) podjednaku važnost svih elemenata koji tvore mreže (bilo da se radi o ljudima, životinjama, stvarima ili predmetima). Drugim riječima, Latour predlaže „ravnu” konceptualizaciju gdje se svi entiteti, ljudski i neljudski, smatraju jednakima u svom djelovanju i sposobnosti djelovanja, odnosno svi entiteti smatraju se podjednako važnima za djelovanje i konstituciju samih mreža. „Kada djelujemo, mi nikako ne možemo izbjeći činjenicu kako naše djelovanje „presijecaju” i druge sile”.³³ „Sociologija mreže aktera ne temelji se na besmislenoj tvrdnji prema kojoj predmeti djeluju umjesto ljudskih aktera: ona samo kaže da nijedna znanost o društvenom ne može postojati ako ne počinje s ozbiljnim istraživanjem pitanja entiteta koji sudjeluju u djelovanju, makar nas to moralo dovesti do prihvaćanja elemenata koje ćemo, u nedostatku boljeg izraza, nazvati neljudskima”.³⁴

S obzirom na napisano, perspektiva ANT-a inovativno³⁵ pretpostavlja kako različiti ljudski i neljudski akteri kroz svoje međusobne interakcije i po-

³² Barry Barnes, „The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency,” u *Handbook of Social Theory*, ur. Barry Smart, Georg Ritzer (London:Thousand Oaks/ New Delhi: Sage Publications, 2003), 343.

³³ Kalanj, „Bruno Latour”, 237.

³⁴ Bruno Latour, *Changer de société. Refaire de la sociologie* (Paris: La Découverte, 2006), 104.

³⁵ Svakako treba napomenuti kako koncept mreža nije novi koncept u sociologiji, odnosno nije nešto što vezemo isključivo za Latoura – primjerice, Manuel Castells također govori o mrežama koje tvore umreženo društvo i društveni poređak, dok primjerice Jeremy Rifkin napominje kako u novoj eri tržišta ustupaju mjesta mrežama. U tu ruku, pridjev inovativno kod Latoura se više odnosi na prepoznavanje važnosti djelovanja neljudskih aktera u društvenim interakcijama.

vezivanja konstruiraju društvene mreže, a posljedično i društveni poredak. Tako društveni poredak nastaje kroz asocijacije i odnose oblikovane među heterogenim akterima. Ti se akteri ne promatraju kao pasivni objekti ili puki resursi, već kao aktivni sudionici čije djelovanje i interakcije doprinose izgradnji i stabilizaciji društvenog poretka. Isto tako, veliki naglasak u ANT-u jest na fluidnosti i kontingentnosti društvenih mreža aktera koje se neprestano mijenjaju. Akteri, primjerice, mogu ulaziti ili izlaziti iz mreže, mreže se mogu mijenjati i mogu se pojaviti nove veze i mreže, što izravno dovodi do promjena u širim društvenim strukturama i konfiguracijama – upravo iz tog razloga ovaj rad je na početku poglavlja istaknuo dinamički karakter društvenog svijeta kod Latoura. Stoga se može ustvrditi kako takva perspektiva izravno dovodi u pitanje određene statične ili esencijalističke poglede na društveni poredak, one koji pretpostavljaju postojanje fiksnih i statičnih struktura.

Dodatno, za dubinsko shvaćanje Latourove teorije potrebno je naznačiti distinkciju između „aktera“ (iako Latour tvrdi nema aktera, već se radi o oblicima postojanja) i „posrednika“, s obzirom na to da oni igraju ključnu ulogu u razumijevanju dinamike mreža i odnosa između različitih entiteta. U tom kontekstu, kao što je već naznačeno, akteri nisu ograničeni na ljudska bića, već obuhvaćaju i ljudske i neljudske entitete. Akteri se pritom smatraju aktivnim elementima unutar mreže te imaju agenciju za utjecaj i oblikovanje mreže kroz svoje interakcije i udruživanja s drugim akterima. S druge strane, posrednici su entiteti ili čimbenici koji olakšavaju veze i interakcije unutar mreže. Njihova je uloga, dakle, posrednička te imaju ključnu važnost u oblikovanju odnosa između različitih aktera. Posrednici nemaju istu razinu djelovanja kao akteri, ali su ključni u posredovanju odnosa i asocijacija između aktera, pri čemu značajno doprinose kohezivnosti i funkcioniranju mreže.

6. Povezanost teorije društvenih praksi (Schatzki) i teorije mreže aktera (Latour)

S obzirom na predstavljene koncepte i postulate teorije društvenih praksi i teorije mreže aktera, očito je kako kod Schatzkog i Latoura govorimo o određenim konceptualnim i pozicijskim sličnostima koje velikim dijelom određuju perspektivu pojedinog autora. Stoga će rad u sljedećem dijelu predstaviti dodirne točke i teorijske sličnosti, onako kako ih vidi autor ovoga rada. Primarno je riječ o zajedničkom udaljavanju od dihotomije strukturalizam/interakcionizam, sličnom operacionaliziranju društvene stvarnosti kao nakupine mreža/skupova, isticanju dinamičkog karaktera društvenog svijeta te udaljavanju od antropocentrizma i naglasku na dimenziji materijalnog prilikom proučavanja društva.

Tako, prije svega, treba napomenuti kako su teorija društvenih praksi i ANT neupitno povezani kroz njihovo zajedničko razumijevanje složenih interakcija i dinamike društvenog života. Riječ je o dimenziji koja se izravno naslanja na opreku djelovanja i strukture i u tu ruku, iako dolaze iz različitih intelektualnih tradicija, i Schatzki i Latour pružaju perspektive koje izravno propitkuju i izazivaju relevantnu dihotomiju, naglašavajući holistički pristup koji je usmjeren na kompleksnost, dinamičnost i međusobnu povezanost ra-

zličitih faktora koji konstituira društveni poredak. Na tom tragu, oba autora odbijaju svrstavanje u jednu krajnost djelovanja i strukture te zapravo kroz svoj rad rekonceptualiziraju spomenute koncepte ističući više dinamičan i relacijski odnos. Tako Schatzki tvrdi da svođenje društvenog života na unaprijed određene strukture ili određene bitne karakteristike, previše pojednostavljuje složenost ljudskih interakcija. Smatra kako društvenim praksama ne upravljaju ni krute izvanjske strukture niti mikro interakcije, već su prakse vođene teleoafektivnim strukturama te su dinamične, kontingentne i podložne promjenama tijekom vremena. S druge strane, u ANT-u primjećujemo prevladavanje „besplodnih opreka“ kroz stavljanje naglaska na perspektivu prema kojoj i ljudski i neljudski akteri dinamički pridonose formiranju i transformaciji mreža. U vezi s tim, dodatno, i kod Schatzkog i kod Latoura govorimo o zastupanju dinamičkih i fluidnih perspektiva u okviru pojedine teorije – oba okvira odbacuju statične poglede na društvo, ističući kontinuirano oblikovanje i preoblikovanje društvenih stvarnosti kroz različite interakcije (kod Schatzkog to je primjetno kroz ideju kako društvene prakse i društveni neksus nisu statični već fluidni i kontingentni elementi koji se s vremenom mijenjaju, dok Latour napominje kontinuiranu promjenu i preslagivanje društvenih mreža kroz razne interakcije koje dovode do dinamičnosti i promjene samih društvenih struktura i društvenog poretka).

Isto tako, dodatna dodirna točka oba autora jest i odbijanje redukcionističkih pristupa te stavljanje fokusa na međusobnu mrežnu povezanost raznih elemenata koji konstituira dimenziju društvenog. Tako Schatzkijeva teorija polazi od koncepta skupova, gdje međuovisnost i povezanost različitih elemenata unutar društvenog konteksta formira kompleksne mreže povezanih praksi (u formi društvenog neksusa) koje uključuju ljudske aktivnosti i materijalne komponente. S druge strane, Latourova teorija naglašava postojanje mreža koje nastaju kroz interakcije i odnose između ljudskih i neljudskih aktera koji konstruiraju društvenu stvarnost (odnosno ljudski i neljudski akteri shvaćaju kao dio složenih mreža koje kolektivno oblikuju društveni poredak).

U konačnici, i Schatzki i Latour veliki naglasak stavljaju na djelovanje neljudskih aktera i važnosti materijalnih dimenzija u društvenim interakcijama. U tom kontekstu, kod obojice je primjetna pozicija koja se udaljava od antropocentrizma, odnosno ne daje hijerarhijsku prednost isključivo ljudskim akterima. Kod Schatzkog je to vidljivo kroz tezu kako društvene prakse uvijek nužno imaju svoje utjelovljenje u materijalnom svijetu te kroz ideju kako „*site of the social*“, kao poseban kontekstu društvenog suživota, ne obuhvaća samo ljude, već je sačinjen od spleta različitih entiteta koji obuhvaćaju i ljude i artefakte i stvari. Kod Latoura, pak, to je vidljivo kroz koncept ravne ontologije, odnosno kroz izravnu legitimaciju neživih elemenata koji tvore društvene mreže (na kraju krajeva, riječ je o Latourovoj tezi koja je već detaljno obrađena u ovom radu te po kojoj je možda i najpoznatiji).

Na tragu svega napisanog, pokazalo se kako teorija društvenih praksi i teorija mreže aktera zaista imaju slično razumijevanje i poimanje društvene stvarnosti te ključnih dimenzija i blokova koji ju tvore. Međutim, ovaj rad sada postavlja i dodatno pitanje kao naznaku problematizacije u sljedećem dijelu: kakva je povezanost dvije spomenute teorije s teorijom novog materijalizma,

uzimajući u obzir neke do sada predstavljene teorijske postavke i karakteristike Schatzkog i Latoura?

7. Teorija novog materijalizma u odnosu sa Schatzkim i Latourom

Govoreći na općenitoj razini, prateći samo ime, novi materijalizam je teorijski okvir koji osporava tradicionalno gledište koje je materiju sklono promatrati pasivnom i inertnom. Umjesto toga, ova perspektiva naglašava aktivno djelovanje materijalnih entiteta, u kojoj se sama materija smatra dinamičnom i produktivnom, sposobnom utjecati na događaje i oblikovati ih. Tako, uvodno, autorica Karen Barad u svojoj knjizi³⁶ postavlja pitanje: „Kako je jezik postao vjerodostojniji od materije? Zašto su jeziku i kulturi dodijeljena vlastita djelovanja i povijesnost, dok je materija figurirana kao pasivna i nepromjenjiva ili u najboljem slučaju kao ona koja derivativno nasljeđuje potencijal za promjenu od jezika i kulture?“.

Gradeći na prethodnom, „novi materijalizam je kulturna teorija koja ne privilegira materiju nad smislom, kulturom ili prirodom, već je riječ o monističkoj perspektivi koja je lišena dualizama koji su dominirali humanističkim znanostima sve do danas, dajući posebnu pozornost materiji“.³⁷ Dakle, novi materijalizam perspektiva je koja izravno propitkuje isključivost već spomenute antropocentričke perspektive, napominjući kako sama materija i neživi objekti imaju sposobnost djelovanja i utjecanja na određene događaje. To, naravno, ne znači udaljavanje od jedne vrste hijerarhijskog poretka prema drugoj vrsti (dakle udaljavanje od davanja hijerarhijske prednosti ljudima prema davanju hijerarhijske prednosti materiji), već ukazuje na važnost operacionaliziranja materije kao one koja ima sposobnost djelovanja. Dakle, materija iz ove perspektive „nije ni fiksna i dana niti puki cilj rezultat različitih procesa. Materija je proizvedena i produktivna, generirana i generativna. Materija je agens, a ne fiksna bit ili svojstvo stvari“.³⁸ Pritom, vrlo slično kao kod Schatzkog i Latoura, novi materijalizam na materiju gleda kao na dinamični element koji neprestano prolazi kroz procese promjene i transformacije – dakle, materija sadrži vitalnost i produktivnost, primarno kroz sposobnost interakcije i stvaranja novih konfiguracija. Isto tako, materija, koliko god mala bila, neodvojiva je od određenog značenja, a čak i najmanja čestica može imati veliki utjecaj na šire društvene procese.³⁹ To dakako ukazuje na činjenicu kako materija nužno mora biti (i jest) inherentno isprepletena s drugim entitetima, ljudskim i neljudskim. Tako novi materijalizam (kao i Schatzki i Latour) odbacuje dualističko razdvajanje između subjekta i objekta, ističući međusobnu povezanost svih stvari u složene mreže odnosa u koje je materija ugrađena.

³⁶ Karen Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning* (Duke University Press, 2007), 132.

³⁷ Rick Djalpohn, Iris Van Der Tuin, *New Materialism: Interviews and Cartographies* (Open Humanities Press, 2012)

³⁸ Barad, „Meeting the Universe“, 137.

³⁹ Kao što navodi Barad, pogledajmo primjer atomske bombe.

Ono o čemu zapravo govorimo u okviru novog materijalizma jest posthumanistička perspektiva koja propituju središnje mjesto ljudskog subjekta te zagovara razumijevanje djelovanja koje se proteže izvan samih ljudskih bića - kako bi se valjano shvatila dinamika društvenog života, potrebno je prepoznati važnost neljudskih aktera i materijalnog svijeta u oblikovanju društvenih i kulturnih fenomena.

Prije nego što rad prijeđe na dodirne točke koje povezuju Schatzkog, Latoura i novi materijalizam, smatram kako je važno istaknuti sljedeće: iako bi se prateći prethodno napisano mogao izvući zaključak kako same materije imaju sposobnost vlastitog i samostalnog djelovanja, to bi mogao biti pogrešan zaključak. Novi materijalizam ne polazi od ideje autonomnog djelovanja materije - materija ima sposobnost djelovanja - međutim, to djelovanje ne može se promatrati izvan šireg konteksta povezanosti materije s drugim elementima. Zato Barad u predgovoru svoje knjige piše „biti upleten ne znači jednostavno biti isprepleteno s drugim, u smislu spajanja odvojenih entiteta, već to znači nedostatak neovisnog, samodostatnog postojanja“.⁴⁰ Dodatno na tu temu, „djelovanje nije nešto što netko ili nešto ima u različitim stupnjevima, s obzirom na to da pokušavam istisnuti samu ideju samostalnog postojanja pojedinaca. Ovo, međutim, ne poriče važnost djelovanja, već naprotiv, teži redefinirati pojam djelovanja na način primjeren za relacijsku ontologiju. Agencija se ne drži, nije vlasništvo osoba ili stvari; Umjesto toga, djelovanje je stvar mogućnosti za rekonfiguriranje zapleta. Nijedno liberalno djelovanje nije pitanje izbora u humanističkom smislu; Umjesto toga, radi se o mogućnostima i odgovornosti uključenoj u rekonfiguraciju materijalno-diskurzivnih aparata tijela proizvodnje, uključujući granične artikulacije i isključenja koja su obilježen tom praksom“.⁴¹

U kratkim crtama predstavljene su neke ključne odrednice materije, onako kako je ona viđena iz perspektive novog materijalizma. Čak i letimično čitanje ukazuje na očitu povezanost teorije društvenih praksi, teorije mreže aktera i teorije novog materijalizma. Prije svega, sve tri perspektive i teorije izravno prepoznaju važnost materijalnih i neljudskih elemenata u izgradnji društvenog svijeta i stvarnosti (materijalnost i utjelovljena aktivnost kod Schatzkog, koncept ravne ontologije kod Latoura te koncept relacijske ontologije u novom materijalizmu). Na tom tragu, sve tri teorije zagovaraju distanciranje od antropocentričkog mišljenja, odnosno od odnosa subjekt - objekt te napominju njihov relacijski i međusobno isprepleten odnos. Isto tako, sve tri teorije ističu važnost međusobnih mreža koje ljudski i neljudski akteri tvore, kao i prepoznavanje dimenzije djelovanja neživih elemenata (iako su Barad i novi materijalizam ovdje specifični). Također, sve tri teorije napuštaju ideju statičnosti i društvenog svijeta, već napominju kako je riječ o području koje se kontinuirano mijenja uslijed konfiguracije i rekonfiguracije mreža i blokova koji ga tvore (kod Schatzkog društvene prakse kontinuirano se povezuju s drugim društvenim praksama, kod Latoura mreže koje tvore interakcije stal-

⁴⁰ Barad, „Meeting the Universe“, predgovor.

⁴¹ Djolphin, „New Materialism“, 54.

no se mijenjaju što posljedično mijenja društveni poredak i strukturu), a vrlo slično je i u novom materijalizmu, naročito s obzirom na činjenicu kako i najmanje materije i čestice mogu imati značajan utjecaj na simbolička značenja i šire društvene procese.

8. Implikacije predstavljenih teorijskih pristupa za sociologiju i povijest budućnosti

U završnom dijelu, ovaj će rad još jednom ukazati na teorijske specifičnosti predstavljenih pristupa, s posebnim naglaskom na implikacije koje problematizirani pristupi imaju na discipline sociologije i povijesti. Vraćajući se naslovu ovoga rada – „izvan granica klasične društvene teorije“ – i teorija društvenih praksi i teorija mreže aktera (ali i novi materijalizam) u suštini se mogu shvatiti kao alternativne teorijske perspektive koje pružaju svojevrсни „treći put“ po pogledu analize i razumijevanja društvenih fenomena i društvene stvarnosti. S obzirom na to, obje teorije otvaraju mogućnost distanciranja od svrstavanja u tradicionalne gabarite kroz širenje konceptualnog okvira pomoću kojeg se promatra dinamika društvenog života.

Za sociologiju integracija tih pristupa kao polazišna točka u sociološkoj analizi svakako može dovesti i do širenja i redefinicije samog termina „akter“ i „subjekt“, što posljedično može imati značajne metodološke i konceptualne implikacije za samu disciplinu. Kao što je napomenuo ovaj rad, konvencionalna sociologija sklona je dati hijerarhijsku prednost živim ljudima, odnosno sociologija ljude promatra kao primarne jedinice analize, a društveno kao zaseban sloj. Međutim, na tragu Schatzkoga i Latoura, prepoznavanje i legitimacija i neživih faktora poput stvari, životinja, artefakata itd. značajno širi predmet analize i potencijalno može otkriti čitav niz društvenih⁴² odnosa koji ranije nisu razmatrani, što može dovesti do novih uvida o dinamici i strukturi društvenog svijeta, života i samog društva. Ovo smatram naročito vrijednim u vremenskom kontekstu 21. stoljeća – iako danas, u onome što Bauman naziva „postmoderno doba“, sociologija svoj fokus nužno stavlja na čitav niz tehnoloških inovacija koje utječu na društvo i mijenjaju ga, još uvijek se na te faktore većinski gleda kao na izvanjske elemente koji na neki način zadiru u dimenziju društvenog. Međutim, ukoliko se na njih počne promatrati kao aktivne elemente mreže – kao što Castells⁴³ u umreženom društvu internet promatra kao onaj koji ima vlastitu geografiju koja se sastoji od mreža i čvorova koji obrađuju tokove informacija – dakle, promatra se kao samostalni element – omogućuje se širenje raspona društvenih odnosa koji se uzimaju u obzir u analizi, otvarajući prostor za otkrivanje novih dinamika i struktura u društvu. To izravno implicira da objekti, tehnologija ili životinje mogu utjecati na društvene procese i odnose na načine koji nisu uvijek predvidljivi ili kontrolirani od strane ljudskih aktera, što otvara dodatni prostor za sociološka istraživanja. Isto tako, povezano s prethodnim, legitimacija uloge neživih fak-

⁴² Gdje termin „društveni“ ne koristim u klasičnom sociološkom smislu, već ga shvaćam širem smislu onako kako je on određen u ovome radu.

⁴³ Manuel Castells, *Uspod umreženog društva* (Zagreb: Golden Marketing, 2000)

tora kao aktivnih aktera u mreži zahtijeva razvoj inovativnih i novih metoda istraživanja koje mogu uhvatiti kompleksnost njihovih interakcija s ljudima i društvom. To potencijalno dovodi do novih metodoloških mogućnosti koje će uključivati kombinaciju kvalitativnih i kvantitativnih metoda, kao i upotrebu novih tehnologija za analizu.

U konačnici, iako bi se na temu implikacija za samu sociologiju moglo napisati još puno toga (primjerice, koncepcija identiteta provedena kroz prizmu ovih pristupa dovodi do kompleksnijeg i više dimenzionalnijeg razumijevanja samog pojma, a tako je i s brojnim drugim temeljnim sociološkim konceptima kao što je npr. moć), ono što smatram presudnom implikacijom za sociologiju jest otvaranje mogućnosti pluralizma ontoloških perspektiva. Priznavanje da postoji više dimenzija stvarnosti koje se preklapaju i međusobno utječu jedna na drugu, priznavanje djelovanja neljudskih aktera te činjenica da društvo može biti shvaćeno na različite načine izravno dovodi do veće otvorenosti i refleksivnosti u sociološkim istraživanjima. Na taj način sociolozi se potiču da dublje promišljaju društvenu stvarnost te da budu svjesni različitih ontoloških pretpostavki koje leže u osnovi njihova rada kako bi što bolje shvatili i objasnili društveni svijet oko sebe.

S druge strane, kada je o povijesti riječ, dakako da predstavljene teorije imaju značajne implikacije i za ovu disciplinu. Prateći gore prikazanu logiku, povijest i njezine poddiscipline (npr. historijska antropologija), primjenom ovih pristupa izravno su „prisiljene“ širiti svoj metodološki okvir, odnosno udaljiti se od klasične linearne naracije i analize događaja (pri čemu su glavni akteri najčešće ljudi) te sada polaziti od nelinearnih objašnjavajućih modela koji u obzir uzimaju ljudske aktivnosti u svezi s materijalnim stvarima kao aktivnim i legitimnim sudionicima povijesnih procesa. Na ovaj način, dolazi se do šireg pristupa koji u konačnici dovodi do šire epistemološke analize. Npr. Industrijska revolucija u Velikoj Britaniji u 18. i 19. stoljeću iz Latourove perspektive otvara mogućnost analize uloge neživih aktera (primjerice parnih strojeva, tvornica, ugljena), kao ravnopravnih sudionika u mreži koja je u konačnici dovela do radikalnih društvenih, ekonomskih i političkih promjena. Iz ove perspektive, parni stroj ne bi bio promatran samo kao alat koji su ljudi koristili, već kao entitet koji je transformirao načine proizvodnje i rada, omogućivši nove oblike industrijskog kapitalizma. Nadalje, primjenom teorije društvenih praksi, povjesničari bi se mogli usredotočiti na svakodnevne aktivnosti i rutine radnika u tvornicama, promatrajući kako su promjene u tehnološkim praksama oblikovale ne samo proizvodne procese, već i društvene odnose unutar radničkih zajednica.

Dakle, kao i sociologija, povijest može imati koristi u primjeni „izvan-granične društvene teorije“, odnosno povijesna istraživanja mogu se proširiti izvan tradicionalnih granica antropocentričnih narativa. Drugim riječima, proučavanje povijesti kao međusobnih odnosa između ljudi, materijalnih objekata i drugih elemenata, omogućuje teoretičarima da sagledaju povijesne događaje kao dinamične mreže interakcija, što posljedično može dovesti do obogaćivanja metode istraživanja, uključujući korištenje interdisciplinarnih tehnika iz sociologije, antropologije i drugih znanosti. Ovo je itekako značajno za područje historijske parkseologije, koja se i onako već velikim dije-

lom oslanja na sociološke teorije prakse - „rekurzivni međuodnos društvenih struktura i djelovanja koji je u interpretativno-analitičkom fokusu prakseoloških teorija podrazumijeva simultanu interakciju nekoliko različitih domena: pojedinca, materijalnih artefakata, okoline i drugih ljudskih bića“.⁴⁴ Osim navedenog, primjena relevantnih pristupa može imati još brojne implikacija za samu disciplinu, ponajviše u stvaranju inkluzivnijih povijesnih narativa te novih epistemoloških perspektiva. Primjerice, možemo govoriti o novim slojevima analize povijesnih događaja (slično kao i na ranijem primjeru, kolonijalizam se može analizirati ne samo kao rezultat političkih odluka ili vojne nadmoći, već i kroz ulogu geografskih čimbenika, trgovinskih ruta, resursa poput začina ili minerala, koji su oblikovali i usmjeravali odnose moći) te re-konceptualizaciji subjekta u povijesnim istraživanjima (gdje to sada više nije samo npr. kralj, vojskovođa, ili neki drugi istaknuti ljudski povijesni subjekt).

U konačnici, navedeni pristupi mogu biti korisni za povijesna istraživanja budućnosti, kada fokus povijesne analize budu elementi poput umjetne inteligencije, interneta i novih tehnologija. Umjetna inteligencija, poput materijalnih objekata i tehnologija u prošlosti, može se promatrati kao ravnopravni akter u oblikovanju povijesti. Teorija mreže aktera Brune Latoura omogućuje da se AI ne gleda isključivo kao alat koji ljudi koriste, već kao entitet koji ima aktivnu ulogu u mreži međuljudskih i tehnoloških odnosa. Primjerice, AI algoritmi već danas oblikuju društvene interakcije, političke odluke i ekonomske procese. Oni utječu na način na koji komuniciramo putem društvenih mreža, na odluke koje donosimo kao potrošači, ali i na procese rada kroz automatizaciju. U budućnosti, iz ovih perspektiva moći će se analizirati utjecaj umjetne inteligencije (kao aktivnog sudionika mreže) na društvene procese, posljedično kreirati i nove vrste povijesnih narativa koji uključuju interakciju između čovjeka i tehnologije.

9. Zaključak

Sociološki pristup analizi društvene stvarnosti često je uvjetovan i ograničen svrstavanjem u jednu krajnost temeljne sociološke dihotomije djelovanja i strukture. S obzirom na to, jedni će isticati i napominjati važnost objektivnih, vanjskih struktura i institucija u društvu, koje izravno utječu na pojedince i stvaraju društveni poredak, a društvo će promatrati stvarnost kao *sui generis*, područje koje postoji neovisno o pojedinačnom djelovanju. S druge strane, drugi će napominjati važnost društvenih interakcija na mikro razini za koje smatraju da izravno stvaraju društvene strukture i poredak, pri čemu je ključna uloga na simboličkom značenju i interpretaciji koje pojedinci pridaju određenim interakcijama. Riječ je o dva temeljna pristupa koja su u sociologiji znana kao strukturalizam i interakcionizam. Na tom tragu, međutim, postoje autori i teorijski pristupi koji odbijaju svrstavanje u jednu od dvije krajnosti te koji napominju međusobnu povezanost objekta i subjekta, strukture i djelovanja. Stoga, primarna svrha ovoga rada bila je predstaviti i problematizirati

⁴⁴

Zrinka Blažević, *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost* (Zagreb: Srednja Europa, 2014), 170.

rad dva takva autora – Theodora Schatzkog i Brune Latoura. Rad se tako u kratkim crtama dotaknuo sociološkog odnosa prema strukturi i djelovanju kako bi se kontekstualizirao okvir na kojem Schatzki i Latour grade svoje teorije – ustvrđeno je kako obojica autora, kroz svoje respektirane pristupe, rekonceptualiziraju relevantnu dihotomiju te dovode u pitanje ideju kako se društveno može objasniti ili pod utjecajem strukturalnih postavki ili pod prizmom mikro interakcija pojedinaca. Rad je potom u kratkim crtama obradio socijalnu ontologiju Theodora Schatzkog, gdje je u primarnom fokusu bilo predstavljanje pojma društvenog prizorišta (*site of the social*) kao posebnog konteksta ljudskog suživota u kojem dolazi do povezivanja društvenih praksi i različitih entiteta (ljudi, artefakata i stvari). U sljedećem dijelu, rad se dublje dotaknuo Schatzkijeve teorije društvenih praksi s posebnim fokusom na objašnjenje pojmova praksi, teleoafektivnih struktura i društvenog neksusa. Na tom tragu, predstavljene su temeljne odrednice pojma društvene prakse (materijalna i utjelovljena aktivnost praksi, određeno razumijevanje i određeno slijedenje pravila), predstavljen je pojam društvenog neksusa kao mreže i skupova povezanih praksi te je obrađen pojam teleoafektivnih struktura kao onih koje daju osjećaj smjera i značaja samim praksama (kroz oblikovanje akcija i iskustva samih aktera, a sadrže teleološku i afektivnu dimenziju). Nadalje, rad se dotaknuo teorije mreže aktera autora Brune Latoura kao i njegovog šireg sociološkog okvira. Tako je rad, prije svega, problematizirao Latourov koncept i distinkciju između sociologije društvenog i sociologije asocijacija – riječ je o svojevrsnom preutemeljenju sociologije koje se prvenstveno manifestira kroz napuštanje davanja hijerarhijske prednosti živim ljudima te usmjerenje prema konceptu ravne ontologije (koja žive i ne-žive aktere promatra ravnopravnim). Potom je rad detaljnije obradio teoriju mreže aktera koja društvenu stvarnost vidi kao međusobno povezanu mrežu različitih ljudskih i neljudskih aktera čije interakcije konstruiraju i konstituiraju samu stvarnost (a poseban naglasak u radu bio je na fluidnosti i dinamičnosti samih mreža, kao i na distinkciji pojmova “akter” i “posrednik”). Nakon predstavljanja dviju teorija, rad dvaju autora doveden je u vezu – ustvrđeno je postojanje nekoliko ključnih dodirnih točaka i sličnosti dvaju teorija. Tako njihova sličnost, prije svega, leži u zajedničkom distanciranju od dihotomije struktura/djelovanje, sličnom operacionaliziranju društvene stvarnosti kao nakupine mreža/skupova, isticanju dinamičkog karaktera društvena svijeta te udaljavanju od antropocentrizma i naglasku na dimenziji materijalnog prilikom proučavanja društva. Pred kraj, rad je u kratkim crtama obradio i teoriju novog materijalizma, posebno ističući perspektivu djelovanja neljudske materije, kao i činjenicu da se ona povezuje u šire mreže koje se kontinuirano mijenjaju. U tu ruku, teorija novog materijalizma povezuje se i rezonira sa Schatzkijevom i Latourovom teorijom. U svom završnom dijelu, rad je predstavio određene implikacije tri spomenute teorije za buduća sociološka i povijesna istraživanja – implikacije koje prije svega idu u smjeru širenja konceptualnog i metodološkog okvira (izravno uslijed prepoznavanja važnosti u utjecaja materijalnih i neživih elemenata), naročito u kontekstu 21. stoljeća, te ontološki pluralizam koji može dovesti do novog shvaćanja društvenog svijeta i društva u budućnosti.

Bibliografija

Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill, Bryan Turner. *The Penguin Dictionary of Sociology*. Harmondsworth: Penguin, 1994.

Barad, Karen. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham, NC: Duke University Press, 2007.

Barnes, Barry. „The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency.“ U *Handbook of Social Theory*, ur. George Ritzer, Barry Smart, 96-117. London: Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications, 2003.

Blažević, Zrinka. *Prevođenje povijesti: Teorijski obrati i suvremena historijska znanost*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Castells, Manuel. *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing, 2000.

Dolphijn, Rick, Iris van der Tuin. *New Materialism: Interviews and Cartographies*. London: Open Humanities Press, 2012.

Giddens, Anthony. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press, 1984.

Haralambos, Michael, and Martin Holborn. *Sociologija: Teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing, 2002.

Kalanj, Rade. „Bruno Latour: Od kritike modernosti do preutemeljenja sociologije.“ *Socijalna ekologija* 20/2 (2011): 223-246. Latour, Bruno. *Changer de société. Refaire de la sociologie*. Paris: La Découverte, 2006.

Mead, George Herbert. *Um, osoba i društvo sa stajališta socijalnog biheviorista*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.

Petković, Krešimir. MICHEL FOUCAULT I ONTOLOGIJA POLITIKE: E PLURIBUS UNUM?. *Politička misao* 47/3 (2010), 176-202. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/64151>

Puzić, Saša. „Problem strukture i djelovanja u djelu Anthonya Giddensa.“ *Revija za sociologiju* 29/3-4 (1998): 225-234.

Schatzki, Theodore R. *Social Practice: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

_____. *The Site of the Social: A Philosophical Account of the Constitution of Social Life and Change*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2002.

Beyond the Boundaries of Classical Social Theory: Theories of Practice and New Materialism as Epistemological Starting Points for the History of the Future

Abstract:

The paper problematizes the key theoretical assumptions of theorists Theodore Schatzki and Bruno Latour, with a particular emphasis on the conceptual similarities that connect the two theoretical approaches. The paper delves into Schatzki's social ontology through the key concept of the "site of the social," as well as his theory of social practices, focusing primarily on the concepts of social practices, teleoaffective structures, and the social nexus. At the same time, the paper also elaborates on Latour's "flat" ontology and Actor-Network Theory, which views social reality as an interconnected network of various human and non-human actors whose interactions construct and constitute reality itself. A special section of the paper is dedicated to presenting the closeness of the two theories, which is primarily reflected in their common departure from the agency/structure dichotomy, the operationalization of social reality as an assemblage of networks/sets, the emphasis on the dynamic character of the social world, and the departure from anthropocentrism with an emphasis on the material dimension in the study of society. Additionally, the paper explores the connections between the theoretical approaches of the two authors and the theory of new materialism.

Keywords: agency, structure, site of the social, social practices, network, flat ontology, new materialism

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 19 2024.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XIX, broj 19, 2024.

Glavna i odgovorna urednica
Tijana Vokal

Zamjenica glavne urednice
Ivana Đorđić

Uredništvo
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Ruben Prstec
Matija Pudić
Tijana Vokal

Urednici pripravnici
Klara Miholić
Ivan Moškatego
Patrik Smolak

Redakcija
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Klara Miholić
Ivan Moškatego
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Patrik Smolak
Ruben Prstec
Matija Pudić
Tijana Vokal

Tajnik Uredništva
Adrian Filčić

Recenzenti
dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić
dr. sc. Aleksandra Golubović
dr. sc. Branimir Janković
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Ivica Šute
dr. sc. Nikola Tomašegović

Lektura za hrvatski jezik
Lorenia Jantolek
Martina Prosen
Lucija Rak
Josipa Skenderović
Gabrijela Soldan
Jakov Zidarić

Lektura za engleski jezik
Anamarija Brusić

Oblikovanje
Boris Bui, FF press

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Studio Moderna d.o.o., Zagreb

Naklada
Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrdnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te sredstvima koja je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>